

Tilburg University

Het multiculturalismedebat en de islam in Nederland

Shadid, W.

Publication date:
2009

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Shadid, W. (2009). *Het multiculturalismedebat en de islam in Nederland: Stigmatisering, uitsluiting en retoriek*. Universiteit van Tilburg, Faculteit Geesteswetenschappen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Het multiculturalismedebat en de islam in Nederland

Het multiculturalismedebat en de islam in Nederland: Stigmatisering, uitsluiting en retoriek

Rede

uitgesproken ter gelegenheid van het
afscheid als bijzonder hoogleraar in
de interculturele communicatie aan
de Universiteit van Tilburg
op 30 oktober 2009

door

W. Shadid

Universiteit van Tilburg
Faculteit Geesteswetenschappen
Tilburg, 2009

© 2009 W. Shadid

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de auteur te wenden.

All rights reserved. No part of this book may be used or reproduced, stored in a database retrieval system, or published in any form or any way, electronically, mechanically, by print, photo print, microfilm or any other means, without written permission from the author.

ISBN 978-90-78886-40-2

NUR 615

Universiteit van Tilburg
Tilburg, 2009

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders*

**Multiculturele samenleving:
ideaal of werkelijkheid?**

Als gevolg van technologische ontwikkelingen, globalisering en migratie is Nederland nooit eerder zo multicultureel geweest. Nederland is thans een land met honderden nationaliteiten en een veelvoud aan culturen en volksculturen. Hoewel deze etnoculturele diversiteit in toenemende mate wordt geproblematiseerd, is het één van de meest waardevolle rijkdommen die het land in de twintigste eeuw heeft opgebouwd. Volgens de Universele Verklaring van de UNESCO is culturele diversiteit voor de mensheid even belangrijk als biodiversiteit voor de natuur. Het is een bron van uitwisseling, innovatie en creativiteit. Culturele diversiteit is het gemeenschappelijke erfgoed van de mensheid en dient als zodanig erkend te worden in het belang van huidige en toekomstige generaties. Het verdedigen van culturele diversiteit is daarom een ethische verplichting die gekoppeld is aan respect voor menselijke waardigheid, aldus de universele verklaring van de UNESCO.²

In deze voordracht wil ik het verloop en de inhoud van het maatschappelijke debat over culturele diversiteit in Nederland onder de loep nemen. De uitgevoerde analyse is een combinatie van theorie en praktijk en is gebaseerd op recente wetenschappelijke publicaties, politieke partij nota's en verkiezingsprogramma's en mediaoptredens van opinieleiders.

Het is uiteraard geen openbaring als ik nu betoog dat er in Nederland een verschraving merkbaar is van het ideologische spectrum met betrekking tot het draagvlak voor culturele diversiteit en de wenselijkheid van multiculturalisme. De opvatting dat

¹ ECRI 2008:6.

² UNESCO 2001.

Nederland geen multiculturele samenleving is en ook niet mag worden, waarbij eveneens wordt getwijfeld aan de noodzaak van een multiculturalismebeleid is de laatste jaren veelvuldig verwoord.³ Als voorbeeld verwijs ik naar de opvatting van Balkenende, die in 2002 als fractievoorzitter van het CDA schreef dat gemeenschapszin gemeenschappelijk gedeelde waarden veronderstelt, en dat daarom de multiculturele samenleving niet iets is om naar te streven.⁴

Voor de duidelijkheid van het betoog stel ik eerst de begrippen multicultureel en multiculturalisme aan de orde. Daarna zal ik proberen aan de hand van een aantal componenten van het multicultureel burgerschap de spanningen die zich in het debat voordoen te belichten en de rede te besluiten met een blik op de toekomst. Allereerst, wat wordt er over het algemeen bedoeld met het begrip multiculturele samenleving?

Begripsafbakening

Een land met een redelijke mate aan etnoculturele diversiteit wordt gewoonlijk aangeduid met de term multiculturele samenleving waaraan wel of geen multiculturalismebeleid ten grondslag hoeft te liggen. Het begrip multiculturalisme is echter vaag en verre van eenduidig en de kracht ervan ligt juist in deze vaagheid. In politieke theorie bijvoorbeeld vormt multiculturalisme een on-

³ Zie onder andere SCP 1998, Schnabel 2002, Fortuyn 2001, Balkenende 2002 en Cliteur 2002. Zie ook F. Bolkestein: Niet marchanderen met de Verlichting. *NRC Handelsblad*, 30 mei 2000.

⁴ Balkenende 2002. In het rapport van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA 'Inversteren in integratie' 2003 wordt de uitspraak van Balkenende toegeschreven aan gebeurtenissen die een diepe kloof tussen het westen en de moslimwereld hebben blootgelegd. Dat is echter niet overtuigend omdat toen het boek in kwestie werd gepubliceerd, twee van de drie door het CDA genoemde gebeurtenissen nog niet hadden plaatsgevonden: de moord op Van Gogh en Fortuyn. Alleen de invloed van de anti-islamhouding van Fortuyn en de als gevolg van zijn verzet tegen de multiculturele samenleving toentertijd verwachte politieke winst in de opiniepeilingen waren bekend.

derdeel van het debat over waarden en over individuele en collectieve rechten in democratische staten. In de filosofie wordt het daarentegen voorgesteld als een uitdaging voor conventionele theorieën van kennis en universalisme, en als zodanig een nieuwe epistemologie.⁵

Sommigen definiëren multiculturalisme vooral als een ideologie voor de erkenning van het cultuurverschil tussen groepen en het nemen van maatregelen voor cultuurbehoud.⁶ Anderen beschouwen het als een 'politiek voorschrift', of als een 'pedagogische poging om de opvattingen van mensen te beïnvloeden'.⁷ Het is daarom van belang kort stil te staan bij de betekenis van de begrippen multicultureel en multiculturalisme zoals deze hier zullen worden gebruikt. Een onderscheid dat mij in dit kader goed aanspreekt is dat tussen multicultureel als beschrijvende demografische variabele, en multiculturalisme als ideologie, filosofie, of politieke theorie.⁸ Multicultureel als demografische variabele verwijst naar een al dan niet in staatsvorm georganiseerde samenleving met meerdere (etno)culturele groepen. Bekende voorbeelden zijn onder andere België, Zwitserland, Canada en Australië, maar ook Libanon, Soedan en Nigeria.⁹

Multiculturalisme aan de andere kant is een ideologisch filosofische visie "a perspective on human life"¹⁰ met betrekking tot de institutionele inrichting van de publieke ruimte en de afbakening van de positie van de diverse (etno)culturele groepen. De wetenschappelijke discussies en polemieken over dit onderwerp zijn

⁵ Fenton 2004: 53.

⁶ Vgl. Schalk-Soekar et al., 2005:534.

⁷ Zie respectievelijk Tyler 2004:19 en Radtke 2004:82. Zie voor een scala aan betekenissen van deze begrippen onder andere de landenbijdragen in Rex en Singh 2004.

⁸ Tiryakian 2004:4 en 8 e.v.

⁹ Kymlicka 1995 spreekt in dit verband van nationale minderheden in multinationale staten en van etnische groepen in polyetnische staten.

¹⁰ Parekh 2000:336.

talrijk en roepen meer vragen op dan ze beantwoorden.¹¹ In een notendop gaat het bij multiculturalisme om de opvatting dat maatschappelijke gelijkheid alleen kan worden gerealiseerd wanneer de culturele verschillen tussen groepen worden erkend en wanneer daarbij het overheidsbeleid wordt afgestemd op de noden van de diverse groepen. Het gaat daarbij niet alleen om het verbeteren van de culturele positie van minderheden, maar ook om hun positie in andere sectoren van de publieke ruimte, zoals de arbeidsmarkt, het onderwijs, de hulpverlening en de politiek.

Multiculturalisme als ideologie is dus vergelijkbaar met sociale bewegingen als de arbeidersbeweging en het feminisme van de 19e en 20ste eeuw. Het betreft vooral het nemen van maatregelen voor het delen en herverdeling van rijkdom, macht en invloed. Dit type multiculturalisme was als overheidsbeleid dan ook alleen ingevoerd in Australië en Canada en op sommige punten in Amerika.

Multiculturalisme en burgerschap

In wetenschappelijke discussies over multiculturalisme bestaan ook talrijke theoretische modellen waarin de laatste jaren het begrip burgerschap een centrale rol is gaan spelen.¹² Zowel bij de

¹¹ Zie voor de diverse standpunten over multiculturalisme onder andere Parekh 2000, Barry 2001, Kelly 2002, Kymlicka 1995 en 2000, Modood 2007, en Kymlicka en Bashir 2008. Voor de situatie in Nederland geven Procee 1991, Prins 2000, Duyvendak en Veldboer 2001, Entzinger 2002, Extra en De Ruijter 2002, Pierik en Saharso 2003, Cliteur 2002 en 2000, Duyvendak 2006, Gowricharn 2006, Slegers 2007 en Tillie 2008 een goed overzicht van de verschillende opvattingen in het veld.

¹² Met betrekking tot burgerschap onderscheiden Kymlicka en Norman 2000:30-40, (a) *status* van het individu als legale burger met civiele, politieke en sociale rechten enerzijds en een aantal plichten zoals gehoorzaamheid aan de wet en het voldoen van belastingen anderzijds; (b) *identiteit* als lid van een of meer politieke gemeenschappen. Een identiteit die veelal in contrast staat met andere specifieke identiteiten gebaseerd op ras, etniciteit, religie of klasse; (c) *activiteiten* van de burger of zijn sociale, economische en politieke deugden zoals loyaliteit, onaf-

vorming als in het functioneren van nationale staten, kunnen rechten van minderheden als gevolg van machtsverschillen echter in gevaar komen. Uitsluiting en het vervagen van de zichtbaarheid van hun voorzieningen in het publieke domein kunnen daarvan het gevolg zijn.¹³

Voorstanders van multiculturalisme verzetten zich met andere woorden tegen de hegemonie van de meerderheid en trachten via een politieke visie vervat in een model van multicultureel burgerschap de rechten van minderheidsgroepen expliciet te waarborgen, ongeacht of de groepen zich onderscheiden door etniciteit, religie, geslacht of seksuele geaardheid.

Een echte multiculturele samenleving wil ik definiëren als een samenleving met diverse groepen (etnisch, religieus of anderszins) en een multiculturalismebeleid waarmee de centrale componenten van het multicultureel burgerschap worden erkend en adequaat uitgevoerd.¹⁴ Multicultureel burgerschap staat in directe relatie tot, maar is ruimer dan het politiek juridisch burgerschap enerzijds en het sociaal psychologisch burgerschap anderzijds.¹⁵ Deze laatstgenoemde typen impliceren de feitelijke inburgering, via onder andere naturalisatie en het verkrijgen van de daarbij behorende formele rechten en plichten. Bij het multicultureel burgerschap zoals hier door mij gebruikt wordt niet gefocused op de vorderingen van het individu in het inburgeringsproces, maar op

hankelijkheid, arbeidsethos en respect voor het recht van anderen; en tenslotte (d) *sociale cohesie* zoals maatschappelijke stabiliteit, politieke eenheid en nationale vrede.

¹³ Bashir en Kymlicka 2008: 8-12.

¹⁴ Zie voor andere definities onder andere Schalk-Soekara et al. 2005, Tiryakian 2004, Musschenga 2001.

¹⁵ Politiek juridisch burgerschap heeft te maken met naturalisatie en andere maatschappelijke rechten die het verschaft. Het sociaal-psychologisch burgerschap heeft betrekking op binding, op het gevoel erbij te horen en op capaciteiten (zie Vermeulen 2008:101-102). Voor ideeën over het multicultureel burgerschap zie ook onder andere Van de Putte 2005 en Castles and Davidson 2000.

de maatschappelijke erkenning van de verkregen burgerrechten en de spanningen die zich daarbij voordoen.

Zonder een multiculturalismebeleid vormt de term multiculturele samenleving een leeg omhulsel, omdat vandaag de dag moderne monoculturele samenlevingen tot de uitzonderingen behoren. De drie componenten van het multicultureel burgerschap zijn: gelijkheid, toebehoren en exclusiviteit.

1. *Gelijkheid.* De mate van formele en informele gelijkheid van burgers is zeer essentieel bij burgerschap en komt tot uitdrukking in de afwezigheid van discriminatie, achterstand, en wederzijdse vooroordelen alsmede in het bestaan van maatregelen om deze weg te werken. Een en ander is indicatief voor de mate waarin burgers van verschillende achtergronden elkaar als volwaardige burgers beschouwen.
2. *Toebehoren.* Daarbij gaat het vooral om de informele publieke erkenning van het toebehoren tot de nationale groep die de realisatie van het actief multicultureel burgerschap definieert. De publieke opinie over, en politieke visies op het toebehoren van burgers en op de overheersende sociale identiteit van de groepen, staan hier centraal.
3. *Exclusiviteit.* De erkenning van het onderscheidend kenmerk van de groepen en de daarbij behorende rechten en plichten voor de invulling van de eigen cultuur en identiteit. Het kan daarbij gaan om kenmerken als religie, taal, geslacht en seksuele geaardheid. Deze component is onontbeerlijk voor het voortbestaan van het multiculturele karakter van de samenleving en voor de noodzaak voor multiculturalisme.

Aan deze componenten, of multiculturele burgerrechten, zijn uiteraard ook plichten verbonden in de vorm van aannames, zoals geformuleerd door het bureau voor "Multicultural Affairs" in

Australië. Daarin wordt gesteld dat het multiculturalismebeleid uitgaat van de aannames dat alle burgers:¹⁶

1. een alles omvattende en eenheidbevorderende verplichting hebben jegens het land, haar belangen en toekomst,
2. de basisprincipes van het land, zoals de Grondwet, de rechtsstaat, tolerantie en gelijkheid aanvaarden; en ten slotte,
3. de rechten van anderen op het beleven en uiten van de eigen opvattingen en waarden accepteren.

Deze rechten en plichten zijn zonder twijfel kenmerkend voor het klassieke Nederlandse verzuilingsmodel dat mijns inziens als eerste ideale concretisering van multiculturalisme op de wereld kan worden beschouwd. Enkele zuilen die op basis van gelijkheid, op institutioneel niveau beschikten over eigen scholen, gezondheidsvoorzieningen, universiteiten, politieke partijen en omroepen en op het sociale vlak de leden uitsluitend gebruik maakten van de eigen voorzieningen. Deze horizontale maatschappijstructuur levert het bewijs voor het bestaan van een veelheid aan Nederlandse culturen die via dialoog aan de top een multiculturalismebeleid hebben geformuleerd en juridisch verankerd. Nederland was toen met recht een multiculturele samenleving met een multiculturalismebeleid als basis. Degene die hieraan twijfelen en graag willen spreken van één Nederlandse cultuur onderschatten de emotionele betekenis van de toenmalige culturele verschillen, of hebben zich onvoldoende verdiept in de eigen geschiedenis. Gemengde huwelijken en zelfs gemengde vriendschappen onder kinderen werden toentertijd als 'not done' beschouwd.

Nederland is na de komst van relatief grote groepen moslims nog multicultureler geworden, maar wel zonder een noemenswaardig multiculturalismebeleid. Voor de beleving van de eigen cultuur maken moslims slechts gebruik van mogelijkheden die de

¹⁶ Zie Office of Multicultural Affairs 1989.

wet thans biedt aan andere levensbeschouwelijke groepen. En zelfs in deze gevallen verloopt dat, zoals we later zullen zien, niet soepel.¹⁷

Na dit exposé kan men zich afvragen hoe het maatschappelijk en politiek multiculturalismedebat vandaag de dag verloopt en welke spanningen zich voordoen met betrekking tot erkenning en uitvoering van de zo net besproken componenten van het multicultureel burgerschap.

Het debat van de angst

Publicaties en standpunten over de multiculturele samenleving zijn veelal anekdotisch en emotioneel in plaats van zakelijk en gefundeerd. Ze worden gedomineerd door vier kwesties die de kwaliteit van het debat ernstig aantasten: gebrek aan kennis, angst, retoriek en demagogie.

Als het om de islam gaat dan speelt deskundigheid geen rol. De tragiek van moslims in Nederland ligt vooral in het feit dat aan de ene kant hun intellectueel kader nog te mager is om serieus aan het multiculturalismedebat deel te nemen en dat aan de andere kant autochtonen die over de incompatibiliteit van de islam met de Nederlandse cultuur schrijven of uitspraken doen, geen blijk geven over voldoende kennis van deze religie te beschikken. Hun opvattingen op dat terrein doet vermoeden dat ze in het beste geval de vereenvoudigde koranvertaling van Kader Abdolah diagonaal hebben gelezen. VVD-leider Rutte zegt bijvoorbeeld in een interview dat “uit het joods-christelijke gedachtegoed de scheiding tussen kerk en staat en het concept vergeving voortkomen. Vergeving tref je in de islam niet aan. [.....] ‘Ik zie inderdaad in hun waardenstelsel geen toegevoegde waarde’”.¹⁸

¹⁷ Zie onder andere Shadid en Van Koningsveld 2008 en 2004.

¹⁸ Interview in *DePers*, 9 december 2008. Datzelfde geldt ook voor Hirsi Ali wiens kennis van de islam slechts gebaseerd is op haar persoonlijk leven. De gepresenteerde informatie in haar *'zoontjesfabriek: over vrouwen, islam en integratie*,

Dat juist in deze kwestie de islam het beste past in de liberale VVD-traditie ontgaat Rutte ten ene male. Het Jodendom kent de strafregel 'oog om oog, tand om tand', het christendom de pacifistische regel 'rechterwang, linkerwang' terwijl de islam hierin een meer liberale tussen positie inneemt: het slachtoffer heeft het recht op vergelding, maar wordt tegelijkertijd aangemoedigd om te vergeven. In de koran staat vrij vertaald dat "een toegebracht letsel of schade met soortgelijks kan worden beantwoord, maar wie vergeving schenkt en vrede sluit zal door God worden beloond".¹⁹

Hiernaast wordt het integratiedebat gedomineerd door politieke en maatschappelijke *angst* die door tegenstanders van het multiculturalisme doeltreffend wordt gebruikt. Politieke angst is vooral merkbaar bij politici die sinds de zogenaamde Fortuynrevolte bang zijn gestigmatiseerd te worden als vertegenwoordigers van de 'oude politiek'. Groei van de aanhang van anti-islam-partijen en de leegloop van de eigen partijaanhang speelt hierbij een cruciale rol. Politieke leiders die hun electorale aanhang substantieel zien slinken, zien zich ook genoodzaakt populistische uitspraken te doen om zodoende dat leegloopeffect te minimaliseren.²⁰ In hun reactie op de opvattingen van Wilders hebben politici te maken met een wurgend dilemma. Tegenspreken van zijn stigmatiserende uitlatingen over moslims wordt door het publiek opgevat als ontkenning van de problemen die deze groepen veroorzaken. Echter, als ze hem gelijk geven en pleiten voor nuanceren,

2002, Uitgeverij Augustus, Amsterdam' zegt meer over haar oma en het niveau van de sympathisanten van de schrijfsters dan over de islam als religieus systeem. Hetzelfde geldt voor onder andere de uitspraak van Paul Scheffer "Het multiculturele drama", NRC Handelsblad, 29 januari 2000. over de scheiding van kerk en staat in de islam, en voor het SGP- Verkiezingsprogramma 2006:20 over de groeiende aanhang van de islam in Nederland.

¹⁹ Zie voor deze religieuze rechtsregels respectievelijk Exodus 21,24; Mattheus 5:39; De Koran 42: 41.

²⁰ Onderzoek toont echter aan dat dat niet gemakkelijk zal zijn (zie Achterberg en Houtman 2006).

wat ze thans uit angst helaas doen, bevestigen ze daarmee zijn generaliserende aantijgingen hetgeen hem meer populariteit oplevert, en dat leidt weer tot daling van de eigen partijaanhang. Een vicieuze cirkel met uiteindelijk een '*bijt in de eigen staart effect*'. Immers, wat wil je als politicus meer dan gelijk krijgen van je politieke tegenstanders?

Het debat wordt verder gekenmerkt door *retoriek* bijvoorbeeld door ontkenning van gedeelde waarden met moslims en nadruk op hun negatief afwijkend gedrag, maar ook vooral via het stellen van vragen met een suggestieve boodschap. Vragen als: moeten wij meisjesbesnijdenis, eerwraak en vrouwenonderdrukking in Nederland toestaan, of vragen die Wouter Bos bijvoorbeeld stelt "zijn de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting straks nog dragende waarden van onze samenleving? En, kan onze democratie omgaan met niet-democratische ideeën en bewegingen?"²¹ Deze retoriek verspreidt meer angst en focust het multiculturalismedebat op het afwijkende gedrag van enkele moslims in plaats van op hun algemene cultuurpatronen. Uitzonderingen worden op deze manier verheven tot regels en gedeelde normen en waarden worden voorgesteld als fictie, terwijl niet is aangetoond dat moslims in Nederland, in meerderheid deze culturele waarden niet delen.

Tenslotte wordt het debat overheersd door *demagogische uitlatingen en cijfers*. Daarbij gaat het vooral om publicaties als 'de islamisering van onze cultuur', de 'tribalisering van Nederland' en films als 'Fitna'.²² In een wetenschappelijke publicatie wordt bijvoorbeeld gesteld dat tegenover een afname van kerkleden bij katholieken en protestanten een stijging staat van het percentage moslims en hindoes van respectievelijk 1648% en

²¹ Bos 2006:106. Ook vragen als moeten allochtonen niet de Nederlandse taal leren en de Nederlandse rechtsorde respecteren? zijn retorisch.

²² Zie respectievelijk Fortuyn 2001, Herman Philipse: Stop de tribalisering van Nederland. *NRC Handelsblad*, 27 september 2003 en de beruchte film 'Fitna' van Wilders.

3200%.²³ Met dergelijke uitspraken wordt bewust een verwarrend beeld van de werkelijkheid gegeven. Het beeld is verwarrend en de constatering is demagogisch niet alleen omdat de genoemde duizenden procenten in feite gaan om kleine aantallen, maar omdat de auteurs enerzijds alle immigranten uit de islamitische wereld bij het aantal Nederlandse moslims optellen, terwijl ze anderzijds verzuimen om christelijke immigranten uit bijvoorbeeld Polen, België, Duitsland en Amerika mee te rekenen bij de groei van de Nederlands christelijke gemeenschappen. Om de toename van de islam nog schrikbarend voor te stellen, worden moslims bovendien als één groep gepresenteerd en vergeleken met afzonderlijke christelijke stromingen. Moslims in Nederland zijn in werkelijkheid echter zowel etnisch als religieus heterogener dan de christelijke subgroepen in de Nederlandse samenleving. Men kan zelfs stellen dat cultureel gezien een tweede generatie Marokkaanse Nederlander in feite meer gemeen heeft met autochtone Nederlanders dan met eerste generatie geloofsgenoten uit Indonesië of Turkije.

De afwijzing van de multiculturele samenleving met moslims komt het duidelijkst tot uiting in de spanningen die zich voordoen in de eerder genoemde componenten van het multicultureel burgerschap: gelijkheid, toebehoren, en exclusiviteit. Deze zullen nu achtereenvolgend worden besproken.

Gelijkheid

Gelijkheid van burgers en verbod op discriminatie zijn inherent aan moderne democratieën. Formele gelijkheid garandeert echter geen feitelijke gelijkheid. Tachtig procent van Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse Nederlanders is van mening dat allochtonen in

²³ Becker en de Hart 2006:33.

Nederland af en toe worden gediscrimineerd. De helft hiervan spreekt zelfs uit eigen directe ervaring.²⁴

Naast discriminatie wordt ongelijkheid en ongelijke waardering van de multiculturele burger in de praktijk ook op andere wijze tot uitdrukking gebracht. Allereerst via rangordening van groepen. Autochtonen hebben meer behoefte aan hiërarchieën om de eigen macht en prestige te behouden. In Nederland werd de grootste sociale afstand gemeld tot Marokkanen gevolgd door Turken, Molukkers, Surinamers, Spanjaarden, joden en Britten.²⁵

Geneigdheid tot ongelijke waardering wordt ook tot uitdrukking gebracht via het ventileren van superioriteitsgevoelens. In een onderzoek van het SCP is aan diverse etnische groepen gevraagd een cijfer toe te kennen aan hun waardering voor zowel de eigen groep als de andere groepen. Alleen autochtonen waardeerden de eigen groep het hoogst met 71 punten, dit in tegenstelling tot de andere groepen die met gemiddeld 54 punten werden gewaardeerd. Allochtonen deden het merkwaardigerwijs andersom. Zij gaven aan de eigen groep gemiddeld 5 waarderingspunten

²⁴ Voor algemene gegevens over discriminatie zie onder andere Van Donselaar en Rodrigues 2006, Jaarlijkse rapporten van de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) "Gelijke behandeling: oordelen en commentaar 2007", Coenders et al. (2006), en Amnesty International 2007. Voor wat betreft de arbeidsmarkt zie VROM/WWI, 2007:55. De genoemde subjectieve beleving van discriminatie wordt ondersteund door onderzoek gehouden in 2005 in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en ook door de discriminatiemonitor van het SCP. De monitor liet voor 2007 zien dat uitgestroomde allochtone HBO- en WO-studenten aanzienlijk vaker zonder werk bleven dan hun autochtone collega's en dat dit niet te verklaren was uit verschillen in het afstudeercijfer, het niveau van de opleiding, de leeftijd of het geslacht (zie Andriessen et al. 2007:15, 125). Allochtone jongeren hebben twee tot drie keer minder kans op een stageplaats. Een soortgelijke redenering is ook gepresenteerd voor werkloosheid (zie Klaver, et al. 2005:15, 34). Ander onderzoek (zie Dagevos, Gijsberts en Van Praag 2003) brengt ook aan het licht dat 15% van de autochtonen van mening is dat bij bedrijfsinkrimping allochtonen eerst ontslagen moeten worden, en op het terrein van toewijzing van woningen vindt 40% dat autochtonen voorrang moeten krijgen.

²⁵ Geciteerd in Schalk-Soekar et al. 2005: 534; zie ook de pagina's 539 en 547.

minder dan aan autochtonen. Nog opvallender is dat 44% van deze allochtonen vond dat er teveel allochtonen in Nederland zijn.²⁶ Dit wijst in de richting van een verinnerlijking van de eigen inferioriteit.

De hedendaagse stigmatisering van moslims in Nederland vormt een belangrijke basis voor de rechtvaardiging van hun achterstelling en uitsluiting, een verschijnsel dat de laatste jaren nationaal en internationaal met de term islamofobie, of anti-islamisme wordt aangeduid.²⁷ Dat kwam duidelijk tot uiting in uitspraken van bijvoorbeeld Fortuyn, voormalig lijsttrekker van Leefbaar Nederland en van Wilders van de Partij voor de Vrijheid (PVV) en in opvattingen van zijn partijaanhang.²⁸ Sindsdien wordt het argument van vrijheid van meningsuiting veelvuldig aangehaald, met zelfs hier en daar steunbetuiging aan het pleidooi van enkele liberalen voor 'het recht op beledigen'.²⁹

Ongelijke behandeling van moslims komt ook onverbloemd aan de orde in officiële stukken, nota's en programma's van in het

²⁶ Zie respectievelijk WRR 2007:180 en Dagevos en Gijsbers 2007:291. De schaalwaarden variërenden van 0 tot 100.

²⁷ Zie onder andere Shadid en Van Koningsveld 1992, Allen and Nielsen 2002, Bovenkerk 2006, Van Donselaar en Rodrigues 2006, Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie 2008, Gottschalk and Greenberg 2008.

²⁸ In een interview getiteld "Grens dicht voor islamieten" zei Fortuyn "Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: d'r komt geen islamiet meer binnen". "Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur" en hield verder een pleidooi voor het afschaffen van artikel 1 van de Grondwet als dat artikel hem verbiedt zo'n uitspraak publiekelijk te ventileren. (*de Volkskrant*, 9 februari 2002).

In diverse interviews zei Wilders onder andere "Ik vind wel dat er minder moslims in Nederland moeten zijn. Ik vind de ideologie van de islam abject, fascistisch en fout.", en "Niet uit haat, maar uit trots en zelfbehoud van onze Nederlandse identiteit en onze westerse waarden, verdedig ik een immigratiestop uit islamitische landen". (*Het Nieuwsblad*, 9 februari 2008). De houding van zijn partijaanhang blijkt uit het nationaal kiezersonderzoek van het CBS. Vierentachtig procent is van mening dat asielzoekers die hier zijn zoveel mogelijk moeten worden teruggestuurd en dat 91 procent de opvatting deelt dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (CBS 2008:125).

²⁹ Zie 'het recht op beledigen verdeelt de VVD-fractie'. *Trouw*, 17 februari 2006.

bijzonder de Staatskundig Gereformeerde Partij (SGP) en de PVV. In een speciale notitie van de SGP over de islam wordt gesteld dat het protestantisme voor Nederland een zegen is van God. Om "principiële en historische redenen zou de islam in Nederland niet eenzelfde bescherming verdienen als het christendom". Scheidend voorzitter van de SGP-Jongeren, is eveneens van mening dat als zijn partij de meerderheid in de Kamer zou krijgen, de bouw van moskeeën zou worden verboden.³⁰

Het is echter de PVV die in haar verkiezingsprogramma het verst gaat in de richting van ongelijke behandeling. Er wordt onder andere gepleit voor een moratorium van 5 jaar op de bouw van moskeeën en islamitische scholen en de immigratie van niet-westerse allochtonen (vooral Turken en Marokkanen). Ook pleit men voor een wijziging van artikel 1 van de Grondwet om de dominantie van de christelijk-joods-humanistische cultuur te benadrukken.³¹

Toebehoren

Een tweede spanningsbron betreft de component van identiteit en toebehoren.³² Het voert in dit kader te ver om uitgebreid in te gaan

³⁰ Zie respectievelijk E.J. Brouwer (2005): *De islam in huis. Een politieke positiebepaling*. Staatskundig gereformeerde Partij (SGP) en *Nederlands Dagblad*, 2 mei 2009. In dat verband gaf de scheidend voorzitter aan dat "wij God meer moeten gehoorzaam zijn dan mensen. Een nieuwe, grote moskee past daar niet bij, want dan faciliteer je iets dat niet goed is voor mensen".

³¹ Zie 'Verkeizingspamflet', van genoemde partij, vrijdag 25 augustus 2006. Zie ook uitspraak van Wildes. "Autochtonen planten zich minder snel voort dan allochtonen. Nu zitten allochtonen, overwegend moslims, voornamelijk in de grote steden. Over twintig jaar zitten ze overal, van Apeldoorn tot Emmen en van Weert tot Middelburg". *De Pers*, 27 november 2007.³² Voor recente literatuur over sociale cohesie (binden en verbinden) en multiculturalisme zie Hooghe 2007; Dagevos en Gijsberts 2008, Gijsberts et al. 2008, Tolsma et al. 2008 en Lancee en Dronkers 2008, . Crowley and Hickman 2008, Lekti 2008, Wilkinson, 2007, Dekker and Bolt 2005 en Friedkin 2004.

op de talrijke wetenschappelijke visies op het toebehoren en op de dubbele nationaliteit en loyaliteit als centrale aspecten van de nationale identiteit.³³ Belangrijk is wel te vermelden dat er overeenstemming bestaat over de opvatting dat sociale identiteiten dynamisch, relationeel en contextgebonden zijn en worden gevormd door persoonlijke gevoelens enerzijds en externe toeschrijving anderzijds.

Mensen beschikken over meerdere sociale identiteiten. Een persoon is bijvoorbeeld bakker, vader, Amsterdammer, Nederlander en moslim tegelijkertijd. De relationele aard van identiteit brengt met zich mee dat een deelidentiteit een gevoel van verbondenheid met leden van de categorie vereist. Een gevoel van verbondenheid of toebehoren is echter niet voldoende. Een (deel)identiteit is pas volledig als ook de sociale omgeving dat lidmaatschap van de categorie erkent. In het sociaal verkeer is deze externe erkenning belangrijker dan de interne, of het gevoel van de persoon zelf. Dat impliceert dat het voor een derde generatie Nederlander van Marokkaanse achtergrond, die met alle goede bedoelingen geregeld de vraag gesteld krijgt, 'waar kom je vandaan?' vrijwel onmogelijk wordt om zich als Nederlander te presenteren, al zou hij dat graag wensen.

Met andere woorden zolang Nederlanders van allochtone achtergrond apart worden gezet met termen als allochtonen, koppelteken Nederlanders, of Nieuwe Nederlanders blijven ze in de beeldvorming als 'quasi' Nederlanders te boek staan en dat leidt onherroepelijk tot een 'wij- zij'-deling en respectievelijk zelfs tot 1ste en 2de rangsburgers.

De term koppeltekenallochtonen is tevens een vertaling van de aan het eind van de negentiende eeuw in Amerika geïntroduceerde term 'hyphenated Americans' om bepaalde groepen als minder Amerikaans weg te zetten en te twijfelen aan hun loyaliteit. Hon-

³³ zie voor de Nederlandse context onder andere WRR 2007, Verkuyten 2005, Böcker et al. 2005. Met betrekking tot het vraagstuk van de dubbele nationaliteit zie De Hart 2005.

derd jaar later zijn we in Nederland helaas bezig een term te introduceren die jaren geleden in Amerika als ongewenst werd beschouwd.

Met betrekking tot de nationale identiteit is het onderscheid tussen *inheemse* en *civiele* identiteit als basis voor afbakening van de nationale groep verhelderend.³⁴ Een inheemse identiteit impliceert een toebehoren tot de nationale staat gebaseerd op onder andere geboorteplaats, gemeenschappelijke afkomst en geschiedenis en het lidmaatschap van de dominante religie. Wanneer bijvoorbeeld Wouter Bos zegt “naarmate meer Nederlanders een niet-Nederlandse herkomst hebben, het moeilijker wordt een gemeenschappelijke geschiedenis te duiden, en dat is toch een van de hoekstenen van identiteit”³⁵, maakt hij een expliciete keuze voor een inheemse vorm van nationale identiteit. Hiertegenover staat de *civiele* of *burgerlijke* nationale identiteit. Deze impliceert een toebehoren tot de nationale groep op basis van vrijwillige betrokkenheid met de wetten en instituties van de samenleving en op het eigen gevoel van verbondenheid met de nationale groep. Daarbij vormen gemeenschappelijke politieke en institutionele loyaliteit de grondslag van de nationale identiteit.

In een multiculturele samenleving verdient dit type identiteit de voorkeur. Nadruk op een inheemse identiteit brengt met zich mee dat allochtonen voortdurend worden gekoppeld aan de landen van herkomst met als gevolg dat er twijfel blijft bestaan over hun loyaliteit. Evenals meertaligheid moeten de dubbele nationaliteit en loyaliteit echter worden gekoesterd in plaats van geproblematiseerd, aangezien dat laatste een naar binnen gerichte nutteloze culturele enclaves creëert. De Nederlandse overheid zou er juist goed aan doen om de meerwaarde van de dubbele nationaliteit van allochtonen in te zien en voor het landsbelang aan te wenden.

³⁴ Esses et al. 2005:320.

³⁵ Bos 2006:106.

Daarnaast eisen jongeren van islamitische achtergrond de erkenning van hun biculturele identiteit om de effecten van het gevoelde identiteitsconflict zoveel mogelijk te verkleinen. Jongeren krijgen door de Nederlandse omgeving, zoals eerder is gezegd, steeds de label moslims of allochtoon opgeplakt, terwijl zij het liefst als Amsterdammer, bakker, buur, of student door het leven willen gaan. De publieke erkenning van de biculturele identiteit is daarom van doorslaggevend belang om te voorkomen dat deze onhoudbare conflictsituatie voortduurt. Deze erkenning kan echter niet adequaat tot uitdrukking worden gebracht met een koppeltekeinterterminologie, zoals in Marokkaanse of Turkse Nederlanders. De jongeren in kwestie zijn gewoon Nederlanders.

Exclusiviteit

De derde en laatste spanningsbron voor de realisatie van het multiculturele burgerschap is het afwijzen van de (culturele) exclusiviteit. Daarbij staan twee kernkwesties centraal: de scheiding van kerk en staat en de vermeende incompatibiliteit van islamitische normen en waarden met de westerse cultuur. Wegens tijdgebrek zal ik vandaag de scheiding van kerk en staat niet bespreken.

Spanning als gevolg van vermeende incompatibiliteit van culturele waarden

Een centrale component in het multicultureel burgerschap is zoals eerder gezegd de erkenning van het onderscheidend kenmerk van de groepen in de multiculturele samenleving. Wanneer het om moslims in Nederland gaat wordt hun culturele en religieuze exclusiviteit echter veelal niet erkend, en het treffen van uitzonderingen om aan hun wensen ter zake te voldoen wordt dan doorgaans onmogelijk gemaakt.

Uitzonderingen op bestaande regels ten behoeve van de inrichting van de eigen cultuur en leefwijze zijn wel onontbeerlijk om de culturele gelijkstelling van groepen te realiseren. Het al dan

niet toestaan van uitzonderingen mag in een multiculturele samenleving niet alleen berusten op morele keuzes, maar dient ook geregeld te zijn via juridisch verankerde principes als de vrijheid van godsdienst en de gelijkheid van burgers. Het wel of niet toestaan van uitzonderingen vereist wel een moeilijk te bereiken consensus over de ordening van waarden in de samenleving zodat kan worden geverifieerd of de beoogde uitzondering een inbreuk kan betekenen op een hogere waarde.

In de praktijk van alle dag blijkt dat afwijkend cultureel gedrag van christelijke groepen wel wordt getolereerd en dat van moslims in mindere mate, of helemaal niet. Zo is vrouwenemancipatie in Nederland bijna voltooid en zijn 11 van de 27 leden van het huidige Kabinet vrouw, worstelen de SGP en het Vaticaan toch nog steeds met de bestuurlijke bekwaamheid van vrouwen. Hoewel het homohuwelijk in de Nederlandse wet is opgenomen, worstelde men in het coalitieakkoord met de gewetensbezwaarde ambtenaar ter zake.³⁶ Datzelfde geldt voor de houding van de kerk ten opzichte van abortus en euthanasie die eveneens door de Nederlandse wet worden gesanctioneerd. De culturele ongelijkheid is gelegen in het feit dat dergelijke autochtone standpunten niet worden gezien als in strijd met het seculiere patroon in de samenleving, terwijl islamitische afwijkingen van hetzelfde patroon wel zo worden gezien. En dat is onaanvaardbaar in een rechtsstaat. Gedeeld burgerschap is meer gebaat bij een zo min mogelijk afzonderen van moslims en bij hun behandeling als gelijkwaardige Nederlandse burgers. Etnoculturele groepen moeten met andere woor-

³⁶ In punt 11 van de paragraaf bestuurlijke inrichting en wetgeving van het "*Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie*", 7 februari 2007 wordt gesteld dat "Overeenkomstig het destijds geformuleerde beleid brengt zorgvuldige omgang met gewetensbezwaarde ambtenaren van de burgerlijke stand met zich dat in onderling overleg in plaats van de gewetensbezwaarde een andere ambtenaar van de burgerlijke stand een huwelijk tussen personen van hetzelfde geslacht voltrekt, mits in elke gemeente de voltrekking van een dergelijk huwelijk mogelijk blijft".

den niet op grond van hun etnische achtergrond, maar op grond van hun andere sociale identiteiten worden benaderd.

De soms scherpe reacties van moslimjongeren op de negatieve beeldvorming van hun etnische achtergrond is verklaarbaar vanuit de sociale identiteitstheorie. Over het algemeen zijn mensen voortdurend op zoek naar een positief zelfbeeld welke deels door het lidmaatschap van de groep wordt gevormd. Een aanval op de etnische of religieuze groep leidt in de regel tot een instinctmatig verweer waarin de negatieve eigenschappen van de andere groep worden benadrukt. Dat vindt zelfs ook plaats wanneer mensen geen binding met die groep voelen, maar waarin ze door toeschrijving worden gepositioneerd. Sommigen beschouwen dat type protestgedrag als radicalisering en in het gunstigste geval als gebrek aan integratie en inburgering.

In feite is dat gedrag echter overwegend een vorm van baldadigheid, of burgerlijke ongehoorzaamheid als reactie op hun voortdurende maatschappelijke uitsluiting en status als 2de rangsburgers. Onderzoek onder Nederlanders van Turkse afkomst herbevestigt een oude hypothese dat een verhoogde mate van gepercipieerde sociale afwijzing bij jongeren gepaard gaat met een sterkere identificatie met de etnische en religieuze achtergrond van de ouders en met een afname van identificatie met het immigratieland.³⁷

Deze ontwikkelingen duiden erop dat de rechten van deze groepen op dit terrein onvoldoende zijn beschermd en dat wetgeving alleen geen voldoende garantie biedt voor het verkrijgen van rechten die bij een multicultureel burgerschap horen. Men is wel inwoner van, maar zeker geen geaccepteerde burger in Nederland. Betrokken leiders, bestuurders en politici, objectieve media en bovenal goedwillende burgers zijn daarbij even essentieel als de noodzakelijke juridische garanties, zo niet essentiëler.

³⁷ Zie Verkuyten en Asslan 2007:1452.

Toekomstvisie

Na deze uiteenzetting over de componenten van het multicultureel burgerschap en de spanningen die zich met betrekking tot moslims en de islam voordoen wil ik nu de blik richten op de toekomst.

In de afgelopen jaren is er bij inburgering hoofdzakelijk gefocust op de rol van allochtonen. De verantwoordelijkheid van de overheid, maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers (dus de samenleving) is nauwelijks bediscussieerd.³⁸ Dit aspect noem ik het *inclusiebeleid*, een beleid dat onontbeerlijk is om een rechtvaardig multicultureel burgerschap te realiseren. Concreet gaat het bij een inclusiebeleid onder andere om de: (1) herdefiniëring van de wij-groep, (2) invoering van interculturalisatie en bestrijding van achterstand, (3) vermindering van culturalisering en etnisering, en ten slotte (4) afwijzing van het anti-islamisme.

(1) Herdefiniëring van de wij-groep

Het adequaat functioneren van een multiculturele samenleving vereist naast de onvoorwaardelijke loyaliteit van burgers onder andere ook gemeenschappelijke verbondenheid, een 'wij-gevoel'. Nadruk op een civiele nationale identiteit om de negatieve gevolgen van etnische diversiteit op sociale cohesie te ondervangen is een geschiktere strategie dan assimilatie. Het erkennen van verschillen, dus het benadrukken van afzonderlijke groepsidentiteiten biedt meer stabiliteit dan het opleggen van de dominante cultuur aan minderheidsgroepen. Dat kan het beste gebeuren via het benadrukken van een nieuwe overkoepelende civiele identiteit. Een identiteit die ervoor zorgt dat de etnische eigenheden niet leiden tot het ontstaan van geïsoleerde en in zichzelf gekeerde gemeenschappen.³⁹

³⁸ Zie Shadid 2008.

³⁹ Zie Putnam 2007:163 en Hooghe 2007, 710-13.

Deze civiele of burgerlijke identiteit wordt weleens vergeleken met het modern burgerschap dat afgeleid is van opvattingen van de Franse revolutie waar de erkenning van de ander als medeburger niet afhankelijk is gemaakt van zijn toebehoren aan een cultuur, of het belijden van een bepaalde godsdienst, maar van zijn bereidheid te aanvaarden dat de eigen vrijheid begrensd wordt door de wet, zodat ze compatibel wordt met de vrijheid van zijn medeburgers.⁴⁰

Een politieke leider die een poging heeft ondernomen om een inclusiesignaal te sturen via het formuleren van een ruimer 'wij-gevoel' is Ella Vogelaar. Zij wees zoals bekend op een toekomstige 'joods-christelijke-islamitische traditie' van Nederland.⁴¹ Hoewel de uitspraak niet nieuw was, het CDA had immers in haar verkiezingsprogramma van 2006 aangegeven dat onder andere de islam een onderdeel vormt van de Nederlandse samenleving,⁴² was het in het huidige maatschappelijke klimaat gedurfd en ontlokte een storm van afwijzende reacties. De PVV vond dat de islam haaks staat op de westerse cultuur en de VVD haastte zich om te zeggen dat islamitische invloeden er niet zijn in de Nederlandse cultuur, en dat men daar duidelijk over moet zijn.

Deze politieke reacties en publieke verontwaardiging laten zien dat de meerderheid nog georiënteerd is op een religieus ge-

⁴⁰ Van de Putte 2005:80.

⁴¹ Voormalig minister van Wonen, Wijken en Integratie in de periode 2007-2008. Zie interview in *Trouw*, 13 juli 2007.

⁴² CDA verkiezingsprogramma 2006-201: *Vertrouwen in Nederland. vertrouwen in elkaar*, p. 13.

⁴⁴ Zie Pellikaan, et al. 2003:163. Ook in de troonrede van 1995 werd benadrukt dat "veel leden van etnische minderheden thans te weinig uitzicht hebben op werk en op volwaardige deelname aan onze maatschappij. Overigens bevinden ook veel autochtone Nederlanders zich in een vergelijkbaar zwakke sociaaleconomische positie. De regering doet een beroep op burgers, bedrijven, andere overheden en maatschappelijke organisaties om gezamenlijk de sociale uitsluiting en stille armoede in onze samenleving eensgezind en met kracht aan te pakken. De noodzakelijke cohesie staat immers op het spel indien grote aantallen mensen zich buitengesloten voelen."

kleurde inheemse nationale identiteit, die een niet te onderschatten averechtse uitwerking heeft op het integratieproces. Wanneer de islam in de Nederlandse culturele bagage zou worden geïntegreerd zou het voor de Nederlandse moslims normaler worden om te spreken van 'onze cultuur' en 'ons land' als het om de Nederlandse cultuur en om Nederland gaat. Dit ligt nu helaas verder weg dan ooit tevoren het geval was.

Een inclusiebeleid is daarom pas geslaagd wanneer politiek en beleid in een multiculturele samenleving in eerste instantie *etniciteitsvrij* zijn. Dat betekent geenszins de ontkenning van de authentieke identiteit van de diverse groepen, want de kracht van etnisch en culturele binding is onoverwinnelijk. Een etniciteitsblinde bejegening impliceert alleen dat in het sociaal verkeer de etnische identiteit niet mag overheersen, maar alleen op de voorgrond wordt gebracht wanneer het relevant is. Met andere woorden, wanneer de communicatie-inhoud, of het specifieke beleid, expliciet betrekking heeft op kwesties die met etniciteit te maken hebben.

(2) Interculturalisatie en bestrijding van achterstand

Een andere maatregel die in een inclusiebeleid centraal dient te staan is het invoeren van intercultureel management en interculturalisatie in de zorg- en hulpverlening om de maatschappelijke positie van allochtonen te verbeteren en vooroordelen en discriminatie te bestrijden. Een adequaat perspectief op interculturalisatie dient echter te starten vanuit de professionalisering van de zorg en niet vanuit een ethische verplichting zoals dat totnogtoe het geval is. Ook intercultureel management dient gericht te zijn op bestrijding van discriminatie en achterstand. Tot aan het eind van de jaren negentig werd de achtergestelde positie van allochtonen in officiële stukken niet hoofdzakelijk gezocht in de cultuur, maar in sociaal economische omstandigheden en in de samenleving. Inhoudanalyse van verkiezingsprogramma's van politieke partijen bracht aan het licht dat in 1998 politieke partijen (VVD,

CDA, SP, en PvdA) betrekkelijk eensgezind waren in hun opvatting dat racisme en discriminatie de oorzaak zijn van de achterstandspositie van allochtonen.⁴⁴

Om de achterstand te kunnen verkleinen en een gelijke startpositie met autochtonen te creëren dient de wet- en regelgeving te worden aangepast om het gemakkelijker te maken om discriminerend en racistisch gedrag aan te tonen. Overheidsmaatregelen tegen deze verschijnselen reikten tot nu toe echter niet verder dan het aankondigen van meer onderzoek, het instellen van commissies, voorlichting over beeldvorming en aansluiten bij reeds bestaande wet- en regelgeving. Gedurfde effectieve initiatieven, zoals nieuwe wetgeving voor zwaardere bestraffing van discriminatie en racisme, het verruimen van mogelijkheden van bewijsvoering voor dat type gedrag en drastische maatregelen zoals het omkeren van de bewijslast werden, worden helaas in het geheel niet overwogen.

Meer effect valt er te verwachten van (tijdelijke) maatregelen die uitgaan van bewuste bevoordeling van minderheden. Immers, zelfredzaamheid in een discriminatoir klimaat is niet voor iedereen even gemakkelijk realiseerbaar. Ondanks het gegeven dat positieve-actie-maatregelen ook negatieve neveneffecten kunnen hebben en maatschappelijk omstreden zijn, hebben landen als de Verenigde Staten en Canada decennialang deze voor immigranten, vrouwen en gehandicapten met succes toegepast. Het uitgangspunt daarbij was dat bij gelijke kwalificaties de voorkeur wordt gegeven aan leden van deze groepen, zoals dat al geruime tijd in Nederland gebruikelijk is voor de verbetering van de positie van vrouwen.

Zwaardere maatregelen dan algemene positieve actie programma's, zoals '*contract compliance*' die door de WRR, inmiddels 20 jaar geleden, was bepleit, zouden in dit verband niet moe-

ten worden geschuwd zodat de opgelopen achterstand kan worden ingehaald.⁴⁵

Maatregelen van positieve actie zijn gelukkig nog te vinden in verkiezingsprogramma's en nota's van een aantal politieke partijen. De meeste partijen wijzen discriminatie af. De ChristenUnie pleit bijvoorbeeld voor verruiming van werkervaringsplaatsen en voor een banenoffensief om migranten aan werk te helpen en vindt dat de overheid het goede voorbeeld moet geven om het eigen personeel aan te trekken uit bevolkingsgroepen die in een achterstandspositie verkeren. Dat laatste wordt ook benadrukt in het verkiezingsprogramma van de PvdA en GroenLinks.⁴⁶

(3) Vermijding van culturalisering en etnisering

Een andere maatregel in een structureel inclusiebeleid betreft het vermijden van etnisering en culturalisering van probleemgedrag. In het voorgaande heb ik betoogd dat de islamitische identiteit thans dusdanig wordt overbelicht dat het alle andere sociale identiteiten overwoekert. De stigmatiserende connotatie die daarmee samenhangt heeft een weerslag op jongeren met een islamitische achtergrond die veelal een biculturele identiteit ervaren. In de praktijk voelen zij zich buitengesloten en een deel reageert met een houding van de 'angry young men and women'. Bestuurders gaan er ten onrechte vanuit dat er sprake is van (islamitische) gemeenschappen met gemeenschappelijke belangen die zich bovendien zouden laten vertegenwoordigen door personen die door de overheid zijn aangewezen, of die zichzelf als (religieuze) leiders hebben gepositioneerd. De jongeren herkennen zich in het geheel niet in allochtone organisaties die door de overheid worden geïnitieerd en gefinancierd. Woordvoerders van deze organisaties worden maar al te vaak gezien als vertolkers van 'their masters voice'.

⁴⁵ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) 1989, p. 39.

⁴⁶ Zie verkiezingsprogramma's 2006 van de PvdA p.15 en 9, GroenLinks p. 7, 33 en 15 en de ChristenUnie p. 14 en 36.

Overmatige nadruk op afwijkend gedrag en op cultuur en etniciteit van allochtonen leidt op den duur tot achterstelling. Dit culturaliseren, of etniseren, kan op een lijn gesteld worden met 'ethnic profiling'. Hiervan is sprake wanneer etniciteit, ras, nationale origine, of religie zonder bewijsvoering als voorspeller van gedrag wordt gebruikt en dientengevolge als grondslag voor het nemen van maatregelen die nadelig zijn voor leden van minderheidsgroepen.⁴⁷ Culturaliseren werkt op verschillende manieren belemmerend voor een optimaal functioneren van een multiculturele samenleving.

Het blokkeert allereerst de diepgang in het onderzoek, vooral als de onderzoeksbevindingen overeenkomen met bestaande vooroordelen over de groep in kwestie. In de praktijk blijkt dat wanneer negatieve eigenschappen van autochtonen in het geding zijn, in het onderzoek wel uitgebreid gezocht wordt naar interne en externe factoren die verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de geconstateerde eigenschappen. In het onderzoek naar autochtone achterstandsleerlingen bijvoorbeeld, worden allerlei oorzaken van achterstand, zoals de kenmerken van de leerling, het gezin, de school en de omgeving onder de loep genomen.⁴⁸ Wanneer het om allochtonen gaat dan wordt het kenmerk allochtoon als afdoende verklaring beschouwd voor de achterstand. En in het geval dat daarbij toch andere factoren in aanmerking worden genomen, blijkt een korte mededeling al voldoende te zijn. Hetzelfde geldt voor onderzoek naar andere negatieve verschijnselen zoals criminaliteit, overlast en radicalisering. Vanuit de causale attributie theorie is dat goed te duiden. Positief gedrag van de eigen groepsleden en negatief gedrag van leden van andere groepen wordt aan interne kwaliteiten van de groepen toegeschreven, terwijl de oorzaak van het negatieve gedrag van de eigen groepsleden in de omstandigheden wordt gezocht. Eenvoudig geformuleerd,

⁴⁷ Zie voor een specifieke definitie en de verschillende vormen van ethnic profiling in de Europese Unie, Open Society Justice Initiative 2009.

⁴⁸ Vogels en Bronneman-Helmers 2003.

een autochtoon die een moord pleegt is geestelijk gestoord, of heeft een slechte jeugd gehad, terwijl bij de verklaring van hetzelfde gedrag van een allochtoon naar cultuur en religie wordt gegrepen.

Een tweede gevaar van culturaliseren en ethnic profiling is dat het ook indirect kan worden gebruikt als excuus voor een falend optreden van verantwoordelijke instanties. En dat is waarmee wij thans in Nederland te maken hebben. Om beleidstekortkomingen te verhullen suggereren vooral 'culturele kokerkijkers' onder de beleidmakers, politici en wetenschappers dat de betreffende afwijkingen verankerd zijn in islamitische culturen en dat daartegen dus weinig ondernomen kan worden, althans niet op korte termijn. Het onevenwichtig culturaliseren via het generaliseren van het detail leidt ertoe dat in het geval van deviant gedrag van allochtonen sommigen politici hun toevlucht zoeken tot het propageren en verdedigen van middeleeuwse beleidsinstrumenten als vernederen, het invoeren van lijfstraffen, werkkampen en deporteren.

(4) Afwijzing van het anti-islamisme en het modern racisme

Het treffen van maatregelen ter bestrijding van de problematisering van islamitische groepen vormt tenslotte een noodzakelijke stap in een structureel inclusiebeleid. In de loop van de laatste twee decennia heeft zich in Nederland, zoals eerder is gezegd, een traditie van modern racisme en islamofobie gemanifesteerd die vooral tot uitdrukking wordt gebracht in stigmatisering en achterstelling. Als gevolg van stigmatisering is de incidentie van islamofobie uitingen in Nederland thans hoger dan die van het antisemitisme.⁴⁹

Een aanzienlijk deel van de negatieve beeldvorming wordt

⁴⁹ Van Donselaar en Rodrigues 2006:69.

overgedragen via de opvoeding, het onderwijs en de media,⁵⁰ maar wordt tevens onvoldoende tegengesproken door maatschappelijke instituties als Kerken, onderwijsinstellingen en vakbonden. Deze instituties hebben zich de laatste jaren om uiteenlopende redenen overwegend afzijdig gehouden van het al jarenlang gaande islam-debat. In het geval dat dit wel gebeurde betrof het overwegend negatieve uitlatingen met betrekking tot de betekenis van de islam als religie en de hoofddoek- en burqadebatten binnen het onderwijs. De meest opvallend afzijdige houding is die van de kerken, aangezien de aanval op de islam gericht is tegen een zusterreligie die zich tracht te handhaven in een sterk seculariserende samenleving.

Uitlatingen van individuele geestelijke ambtsdragers droegen zelfs bij aan de islamofobe traditie in Nederland. Een dominee kwalificeerde de islam als antigodsdienst en afkomstig van de duivel en een Kardinaal typeerde deze religie als wezensvreemd aan de Nederlandse cultuur.⁵¹ Het heeft tot maart 2008 geduurd voordat de Raad van Kerken publiekelijk een officieel standpunt ter zake heeft ingenomen en dat was specifiek in relatie tot het filmische pamflet van Wilders.

Ter afsluiting

Dames en heren,

In deze openbare lezing hoop ik duidelijk te hebben gemaakt dat het hervinden van multiculturalisme in multicultureel Nederland niet van een leien dakje gaat. Mijn waardering en dankbaarheid gaan dan ook uit naar de universiteit van Tilburg, de Stichting Bijzondere Leerstoelen, de toenmalig Averroès stichting, de Raad van Toezicht en de faculteit Geesteswetenschappen die de noodzaak van het vak interculturele communicatie hebben ingezien en

⁵⁰ Vgl. Shadid 2009. Voor beeldvorming en het effect daarvan Shadid 2007.

⁵¹ Zie respectievelijk brief van domine Alfonds in *Trouw*, 18 april 2008 en uitspraken van kardinaal Simonis in het televisieprogramma *Buitenhof*, 23 september 2007.

het vertrouwen in mij hebben gesteld om er een wetenschappelijk en maatschappelijk steentje aan bij te dragen. Het was dan ook een voorrecht om deze functie te vervullen en ben zeer verheugd dat het vak dat ik hier 15 jaar lang heb gedoceerd in het curriculum van het departement gehandhaafd blijft.

Beste leden van het Faculteitsbestuur Geesteswetenschappen en collega's van het departement Taal en cultuur studies.

Mijn dankbaarheid gaat ook uit naar jullie en met name naar de genen die aan het roer staan, of hebben gestaan, respectievelijk de collega's Arie de Ruiter, Sjaak Kroon, Guus Extra en Ton Vallen. De collegialiteit en de persoonlijke waardering die ik bij jullie heb mogen ervaren zijn uitzonderlijk en gaven mij iedere keer dat ik hier kwam het gevoel weer thuis te komen. Dat thuisgevoel is recent ook gematerialiseerd in de mogelijkheid dat ik mijn werkkamer, pc, en andere faciliteiten mag behouden. Dank voor de vriendschap, gastvrijheid, collegialiteit en uitgestraalde waardering.

Nog Guus Extra van deze Universiteit en Sjoerd van Koningsveld van de Universiteit Leiden wil ik kort toespreken, omdat zonder hun inzet deze leerstoel niet zou zijn ingesteld

Hooggeleerde Extra, beste Guus,

Jouw oprechte betrokkenheid met het wel en wee van de multiculturele samenleving en vooral met allochtone talen is overweldigend en heeft mij vele malen echt ontroerd. Deze betrokkenheid is voor jou meer dan een specialisme. Het is een overtuiging die je via onderzoek en publicaties met hand en tand probeert uit te dragen. Je bent terecht overtuigd van de kracht van de multiculturele samenleving. Dank voor jouw betrokkenheid bij de instelling van de leerstoel en ook zeer veel dank voor jouw collegiale en vriendschappelijke bejegening.

Hooggeleerde van Koningsveld, beste Sjoerd,
Onze samenwerking bestaat inmiddels meer dan dertig jaar. In deze periode hebben we de complementariteit van onze specialismen in ons onderzoek goed kunnen gebruiken. Jouw islamologische en mijn sociaalwetenschappelijke invalshoek hebben ons in kringen waar wij niet graag vertoeven bijnamen opgeleverd. Omdat wij in onze publicaties geregeld hebben verzet tegen de negatieve beeldvorming over de moslims en de islam in Nederland, kregen wij daar de bijnamen “verdedigers van een vegetarische islam” en de heren “niks aan de hand no.1” en “niks aan de hand no.2”. Dank voor de jarenlange collegiale samenwerking en persoonlijke vriendschap.

Beste collega’s van de Faculteit Sociale Wetenschappen en het Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie van de Universiteit Leiden.

Het zal jullie niet verbazen dat de Universiteit Leiden mijn Alma Mater en academisch vaderland is en dat ik aan de universiteit van Tilburg een wetenschappelijke migrant ben. Bijna 40 jaar heb ik doorgebracht in jullie midden. Zeer veel dank, vooral voor de wetenschappelijke vrijheid die ik aan het instituut heb mogen genieten. Ook de besturen van de Faculteit en het Instituut die mij in staat hebben gesteld deze leerstoel voor 15 jaar te bekleden ben ik zeer erkentelijk. Dank voor jullie vriendschap en voor jullie aanwezigheid bij mij rede vandaag.

Dames en heren promovendi, Tilburgse en Leidse studenten en oud studenten,

Met erg veel plezier heb ik jullie promotieonderzoek begeleid. Misschien was ik af en toe te hard en te haastig, maar dat was alleen omdat ik wist dat er meer in jullie zat dan jullie lieten zien. De persoonlijke en wetenschappelijke ups en downs die jullie gaande weg hebben ervaren zijn dan ook goed doorstaan en heb-

ben niet geleid tot het doen van concessies wat betreft de kwaliteit van het proefschrift.

Ook met erg veel plezier heb ik de colleges in de vakken interculturele communicatie in Tilburg en de methoden en technieken van onderzoek in Leiden verzorgd. Aan belangstelling voor de colleges van het eerstgenoemde vak ontbrak het zeker niet. Ik ben begonnen met 45 studenten en eindigde de laatste jaren met 170 waaronder behalve reguliere studenten ook artsen, politieofficieren en gemeente ambtenaren.

Bij de aanvaarding van deze leerstoel heb ik gezegd mij in het onderwijs en promotiebegeleiding te zullen concentreren op het optimaliseren van jullie wetenschappelijk engagement, de bewustwording van de eigen vooroordelen en het ontroesten van het blinde geloof in de absolute superioriteit van de eigen cultuur. Ik was mij toen er terdege van bewust dat dit een uiterst moeilijke wetenschappelijke uitdaging was. Jullie zijn de enige die kunnen beoordelen of deze doelstelling is gerealiseerd. Veel succes toegewenst met de verdere studie en carrière. Ik heb gezegd.

Literatuur

- Achterberg, P. and D. Houtman (2006): Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behaviour. In: *European Journal of Political Research*, vol. 45, no.1, pp. 75–92.
- Advies Commissie Vreemdelingen Zaken (ACVZ) (red.) (2008): *Nederland migratieland, ook in 2025 (g)een probleem*. SDU, Den Haag.
- Allen, Ch. and J. S. Nielsen (2002): *Islamophobia in the EU after 11 September 2001: summary report*. Vienna, European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC).
- Amnesty International (2007): *Aanpak van discriminatie door Nederlandse gemeenten: 443 kansen voor verbetering*. Amnesty International, Amsterdam.
- Andriessen, I., J. Dagevos, E. Nievers en I. Boog (2007): *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt 2007*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Balkenende, J.P. (2002): *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*. Aspekt, Soesterberg.
- Barry, B. (2001): *Culture and equality*. Polity Press, Cambridge.
- Bashir, B. and W. Kymlicka (2008): Introduction: Struggles for inclusion and reconciliation in modern democracies. In: W. Kymlicka and B. Bashir (eds.) (2008): *Op cit.*, pp.1-24.
- Becker, J. en J. de Hart (2006): *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. SCP, Den Haag.
- Böcker, A. C.A. Groenendijk en B. de Hart (2005): De toegang tot het Nederlanderschap, *Nederlands Juristenblad*, 80(3), 157-184.
- Bos, W. (2006): *Dit land kan zoveel beter*. Bert Bakker, Amsterdam.
- Bovenkerk, F. (2006): Islamofobie. In: J. van Donselaar en P. R. Rodrigues (red.): *Op cit.*, pp. 86-106.

- Burg, W. van der (2009): *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*. Boom Juridische Uitgevers, Den Haag.
- Castles, S. and A. Davidson (2000): *Citizenship and migration. Globalization and the politics of belonging*. Macmillan Press LTD, London.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2008): *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006*. CBS, Den Haag.
- Cliteur, P. B. en V. Van den Eeckhout (red.) (2001): *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie*. Boom Juridische uitgevers, Den Haag.
- Cliteur, P. (2002): *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*. Arbeiderspers, Amsterdam, 2002.
- Coenders, M., W. Dinsbach, J. Silversmith en I. Boog (2006): *Kerncijfers 2005: jaaroverzicht discriminatieklachten bij antidiscriminatiebureaus en meldpunten*. LBR, Amsterdam.
- Crowley, H. and M. Hickman (2008): Migration, postindustrialism and the globalized nation state: social capital and social cohesion re-examined. In: *Ethnic and Racial Studies*, vol. 31, no. 7, pp.1222-1244.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag (red.) (2003): *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: SCP.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (red.) (2007): *Jaarrapport Integratie 2007*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Dagevos, J.; M. Gijsberts; J. Kappelhof en M. Vervoort (2007): *Survey integratie minderheden 2006*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Dagevos, J. en Gijsberts, M. (2008): Over dubbele bindingen en verbinden en verheffen. In: P. Schnabel en J. de Hart (red.): *Op. cit.*, pp. 281- 304.
- Dekker, K. and G. Bolt (2005): Social Cohesion in Post-war Estates in the Netherlands: Differences between Socioeconomic and Ethnic Groups. In: *Urban Studies*, vol. 42, no. 13, pp.2447-2470.

- Donselaar, J. van en P. Rodrigues (red.) (2006) *Monitor Racisme en Extremrechts. Zevende reportage*. Anne Frank Stichting, Amsterdam.
- Duyvendak, J.W. en L.Veldboer (2001): *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Boom, Amsterdam.
- Duyvendak, J.W. (2006): *De Staat en de straat. Beleid, wetenschap en de multiculturele samenleving*. Boom, Amsterdam.
- Entzinger, H. (2002): *Voorbij de multiculturele samenleving*. Van Gorcum, Assen, 2002 (oratie).
- Esses, V.M., J.F. Dovidion, A.H. Semanya and L.M Jackson (2005): Attitudes toward immigrants and immigration: The role of national and international identity. In: D. Abrams, M.A. Hogg and J.M. Marques (2005): *The Social Psychology of inclusion and exclusion*. Psychology Press, New York, p. 317-337.
- Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI) (2008): *Derde rapport over Nederland*. Strasbourg, 12 februari.
- Extra, G. en A. de Ruijter (red.) (2002): *De multiculturele samenleving als uitdaging*. Aksant, Amsterdam.
- Fenton, S. (2004): The Sociology of Multiculturalism: Is Culture the Name of the Game? In: J. Rex and G. Singh (Eds.), *Op. cit.*
- Fortuyn, P. (2001): *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament. Het woord als wapen*. Karakter Uitgevers, Uithoorn.
- Friedkin, N.E. (2004): Social Cohesion. In: *Annual Review of Sociology*, vol. 30, pp.409–25.
- Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2008): Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.) *Op cit*, pp. 309-336.
- Gottschalk, P. and G. Greenberg (2008): *Islamophobia: Making Muslims the Enemy*. Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, MD.
- Gowricharn, R. (red.) (2006): *Falende instituties. Negen heikele kwesties in de multiculturele samenleving*. De Graaff, Utrecht.
- Hart, B. de (2005): Het probleem van dubbele nationaliteit. Politieke en mediadebatten na de moord op Theo van Gogh. In: *Migrantenstudies*, jrg 21, no 4, pp. 224-238.

- Hooghe, M. (2007): Social Capital and Diversity. Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity. In: *Canadian Journal of Political Science*, vol. 40:3, pp.709–732.
- Kelly, P. (Ed.) (2002): *Multiculturalism reconsidered: Culture and equality and its critics*. Polity Press, Oxford.
- Klaver, J., J.W.M. Mevisen en A.W.M. Odé (2005): *Etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Beelden en feiten, belemmeringen en oplossingen*. Regloplan, Amsterdam.
- Kymlicka, W. (1995): *Multicultural citizenship. A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press, Oxford.
- Kymlicka, W. and W. Norman (2000): Citizenship in culturally diverse societies: Issues, contexts, concepts. In: W. Kymlicka and W. Norman (eds.) (2000): *Citizenship in diverse societies*. Oxford University Press, Oxford, pp. 1-44.
- Kymlicka, W. (2001): *Politics in the vernacular: nationalism, multiculturalism and citizenship*. Oxford University Press, Oxford.
- Kymlicka, W. and B. Bashir (eds.) (2008): *The politics of reconciliation in multicultural societies*. Oxford University Press, Oxford.
- Lancee, B. en J. Dronkers (2008): *Ethnic diversity in neighborhoods and individual trust of immigrants and natives: A replication of Putnam (2007) in a West European country*. European University Institute, Florence.
- Letki, N. (2008): Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods. *Political Studies*, vol.56, pp.99–126.
- Modood, T. (2007): *Multiculturalism. A civic idea*. Polity, Cambridge.
- Musschenga, B. (2001): Het ideaal van de multiculturele samenleving. In: E. Bartels, A. van Harskamp en H. Wels (red.), *Cultuur maken cultuur breken*. Eburon, Delft, pp. 21-35.
- Office of Multicultural Affairs (1989): *National Agenda for a Multicultural Australia. Sharing our Future*. Canberra, Australian Government Publishing Service.
- Open Society, Justice Initiative (2009): *Ethnic profiling in the European Union. Pervasive, ineffective and discriminatory*. Open Society Institute, New York.

- Parekh, B. (2000): *Rethinking multiculturalism. Cultural diversity and political theory*. Harvard University Press, Cambridge.
- Parekh, B. (2002): Barry and the dangers of Liberalism. In: P. Kelly (Ed.): op. cit., pp. 133-150.
- Pellikaan, H., T. van der Meer en S. de Lange (2003): De positie van politieke partijen in het vraagstuk van de multiculturele samenleving. In: H. Pellikaan en M. Trappeenburg (red.): *Politiek in de multiculturele samenleving*. Boom, Amsterdam, pp. 160-187.
- Pierik, R. en S. Saharso (red.) (2003): Het multiculturalismedebat: een tweede ronde. Themanummer over Bikhu Parekh en Brian Barry. Themanummer *Migrantenstudies*, jrg. 19, no. 2.
- Prins, B. (2000): *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland*. Van Gennep, Amsterdam.
- Procee, H. (1991): *Over de grenzen van culturen. Voorbij universalisme en relativisme*. Boom, Amsterdam.
- Putnam, R.D. (2007): E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. *Scandinavian Political Studies*, vol. 30, no. 2, pp. 137-174.
- Putte, A. van de (2005): Burgerschap in een multiculturele wereld. In: B. van Leeuwen en R. Tinnevelt (red.) (2005): *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen, multiculturalisme en burgerschap*. Acco, Leuven, pp. 79-92.
- Raddtke, Frank-Olaf (2004): Multiculturalism in Germany: The Local Management of Immigrants' Social Inclusion. In: J. Rex and G. Singh (Eds.): *Op. cit.*, pp. 55-76.
- Rex, J. and G. Singh (Eds.) (2004): *Governance in Multicultural Societies*. Burlington, USA.
- Reid, I. (1977): *Social class differences in modern Britain*. Open Books, London.
- Schalk-Soekara, S. R.G., F.J.R. van de Vijver and M. Hoogsteder (2005): Attitudes toward multiculturalism of immigrants and majority members in the Netherlands. *International Journal of Intercultural Relations*, vol. 28, no. 6, pp. 533-550.
- Schnabel, P. (2002): *De multiculturele illusie, een pleidooi voor aanpassing en assimilatie*. Forum, Utrecht.

- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (red.) (2008): *Betrekkelijke Betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Schubert, J.D. (2002): Defending Multiculturalism: From Hegemony to Symbolic Violence. *American Behavioral Scientist*, vol. 45, no. 7, pp. 1088-1102.
- Shadid, W. (2005): Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: Beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jrg.33, nr. 4, pp.330-346.
- Shadid, W. (2007): *Grondslagen van interculturele communicatie. Studieveld en werkerrein*. Kluwer, Amsterdam.
- Shadid, W. (2008): Inclusiebeleid: de vergeten dimensie van het integratieproces. In: *Openbaar Bestuur: Tijdschrift voor Beleid, Organisatie en Politiek*, jrg. 18, no. 11, pp. 2-7.
- Shadid, W. (2009): Moslims in de media. De mythe van de registrerende journalistiek. In: Vellenga, S et al.(red.): *Mist in de polder. Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*. Aksant, Amsterdam, pp. 173-193.
- Shadid, W. en P.S. Van Koningsveld (1992) *De mythe van het islamistische gevaar. Hindernissen bij integratie*. Kok, Kampen.
- Shadid, W. en P.S. van Koningsveld (2004): Das islamische Kopftuch unter Druck: Niederländische und belgische Debatten und Entscheidungen im europäischen Kontext. In: *Religion-Staat-Gesellschaft*, jrg. 5, nr. 2, pp: 203-228.
- Shadid, W. en P.S. van Koningsveld (2008): *Islam in Nederland en België. Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis*. Peeters, Leuven.
- Sleegers, F. (2007): *In debat over Nederland. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*. WRR, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998): *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. SCP, Den Haag.
- Somers, S. (2004): De ontmoeting met migranten in de intake. In: R. Beunderman, *Op. cit.*, pp.39-59.

- Tillie, J. (2008): Gedeeld land. Het multicultureel ongemak van Nederland. Meulenhof, Amsterdam.
- Tiryakian, E.A. (2004): Assessing multiculturalisme theoretically: E Pluribus Unum, Sic et Non. In: J. Rex and G. Singh (Eds.): *Op. cit.*
- Tolsma, J., Lubbers, M. en M. Coenders (2008): Ethnic competition and opposition to ethnic intermarriage in the Netherlands. A multi-level approach. In: *European Sociological Review*, vol. 24, no. 2, pp. 215-230.
- Tyler, C. (2004): Strangers and Compatriots. The Political Theory of Cultural Diversity. In: J. Rex and G. Singh (Eds.): *Op. cit.*
- UNESCO (2001): *Universal declaration on Cultural Diversity*. Paris, 2 November.
- Verkuyten, M (2005): *The social psychology of ethnic identity*. New York, Psychology Press.
- Verkuyten, M. en A. Asslan (2007): National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity: A Study Among Turkish-Dutch Muslims. In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 33, no. 10, pp. 1448-1462.
- Vermeulen, B.P (2008): Trends in het Nederlandse immigratie- en integratiebeleid. Uitgangspunten en voorwaarden. In: Advies Commissie Vreemdelingen Zaken (ACVZ) (red.): *Op cit.* pp. 101-113.
- Vogels, R. en R. Bronneman-Helmers (2003): *Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag.
- VROM/WWI: *Integratienota 2007-2011 (2007): Zorg dat je erbij hoort!* Ministerie van VROM/WWI, Den Haag.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2008): *Integratie op waarden geschat. Een studie naar remmende en stimulerende krachten*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (1989): *Advies Alloctonenbeleid*. Den Haag.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2003): *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag.

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2007): *Identificatie met Nederland*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Wilkinson, D. (2007): The Multidimensional Nature of Social Cohesion: Psychological Sense of Community, Attraction, and Neighboring. *American Journal of Community Psychology*, vol. 40, pp.214–229.